

роль і місце у суспільному поділі праці. Катерина II вважала, що євреї з розвинутими ремісничими і торговельними навичками модернізують російське місто. Але вкотре просвітницька теорія, коли стикнулася з соціальними реаліями, розійшлася з ними. Насильницьке переселення євреїв із сіл до міст не давали бажаного результату, а натомість були неодноразові спроби їхнього виселення до Новоросії для колонізації краю. Їхня підпорядкованість одночасно і кагалу, і міській владі не прижилася. Аби впорядкувати та наблизити єврейський етнос до місцевого були укладені відповідні законодавчі акти, запроваджено подвійний розмір податку, введена межа осілості та 50-верстна межа проживання від державного кордону. Хай і непослідовно, але євреям було відмовлено в праві на землекористування й повністю в праві обіймати державні посади, внаслідок чого вони практично монополізували комерційно-ремісничу діяльність, а згодом — юриспруденцію та медицину.

Однією з особливостей функціонування російської влади стала мобілізація інтелектуальних, ідеологічних і політичних складових про руське (російське) походження краю, а значить, законність його включення до складу імперії. На практиці це вилилося у заснуванні державних наукових установ, включаючи в першу чергу Київський університет, які, базуючись на історичних джерелах попередніх століть, успішно доводили непольське походження цього краю. Освітні урядові програми посіли не останнє місце в стратегіях асиміляції регіональних еліт. Київ з недовго провінційного губерньського міста став адміністративно-освітнім та культурним центром Правобережжя, роль якого тісно ув'язувалася з давніми освітніми традиціями київського православ'я, до яких, як підкреслювалося, імперія лише поверталася, відновлюючи в такий спосіб історичну справедливість.

5. Великі реформи

Реформи, до яких змушено було вдатися самодержавство, перевели державу на інші рейки розвитку, значно похитнувши вертикаль влади. Незважаючи на багатоплановість і поступовість, вони передусім почалися з усвідомлення необхідності трансформації інституту імператорської влади. Хай і поволі і далеко не в першу чергу, але самодержець Олександр II почав реально здійснювати перші кроки у бік обмеження власних владних повноважень, розуміючи, що за Миколи I принцип особистої влади монарха доведений до крайньої межі. І найперше, він відмовився від доктрини поліцейської держави³⁰, з її відкрито примусовою політикою та соціальними практиками, сформованими Петром I, і які зримо набували архаїчності у другій половині XIX ст.

Однак саме цей принцип з характерною концентрацією влади був вдало використаний, щоб здійснити за короткий час необхідні структурні зміни та кадрові переміщення, головними з яких було створення

1857 р. Ради міністрів, зародження парламентських форм роботи Державної ради, створення нових органів — Комітету з облаштування сільського стану, Викупної установи, Управління в справах друку та нового Міністерства шляхів сполучень, а також ліквідації Третього відділення власної його імператорської величності канцелярії, що набула символу повної недовіри верховної влади до підданих. Владні повноваження отримували діячі другого ешелону вищої бюрократії, які поділяли ідею реформ і які вивчали банківську справу, будівництво залізниць, цензурну політику держави за кордоном. Гласність стала тим важелем, за допомогою якої громадськість готували до реформ і вона нехай і поволі, але сама ставала не об'єктом, а суб'єктом політичних змін. У ході підготовки реформ Олександр II оглядався на західні ідеї й інституціональні моделі, а тому європейський досвід вивчався й обговорювався у вузькому колі фахівців, і виносився за допомогою «товстих» журналів на обговорення освіченої громадськості.

Селянську реформу прийнято вважати локомотивом всіх інших і не лише за те, що вона давала селянину право набувати землю у приватну власність. Десятимільйонне селянство Російської імперії дістало громадянські права з правом переходу до інших станів, сто тисяч поміщиків утратили патримоніальну владу, ті і ті ставали потенційно рівними перед законом. Емансипація з ліквідацією кріпосного ладу стала доконаним фактом. При цьому держава перебрала на себе організацію й контроль за переходом землі у селянські руки, уклавши відповідні законодавчі акти, внаслідок впровадження яких та не стала надбанням лише вузького кола аристократів.

Унаслідок земської реформи 1864 р., яка сповна поширювалася на лівобережні та південні українські губернії, створювалися місцеві органи самоврядування, які наділялися окресленими владними повноваженнями в галузі місцевого господарства, зокрема, утримання шляхів, організації освітньої мережі, продовольчої справи, охорони здоров'я, страхування та ветеринарної допомоги, а також у сприянні розвитку торгівлі та промислам, сільським кооперативам. В основу їхньої діяльності покладался принцип всестановості та виборності, а їхня структура, на відміну від державних інституцій, поділялася за характером влади на розпорядчу (повітові і губернські зібрання) та виконавчу (повітові і земські управи). Земські діячі мали цілу низку переваг перед місцевими і присланими з центру чиновниками, бо краще розумілися на проблемах своїх виборців, були відповідальними насамперед перед ними, особисто зацікавленими в раціональному укладенні коштів у ті чи ті господарські сфери. Унаслідок заснування управ багатьох з державних установ припинили або скоротили свою діяльність, серед них казенні палати, прикази громадської опіки, різноманітні комітети й комісії.

Слід відразу зауважити, що земства не стали безконтрольними у своїй діяльності, міру їхньої участі в житті суспільства визначали центральні

органи влади. Без схвалення Міністерства внутрішніх справ низка постанов земських зібрань не набували чинності³¹. Не маючи примусових органів, управи зверталися до поліції, яка підпорядковувалась губернаторам, і в такий спосіб ті контролювати земську діяльність. Невміння, а часом і небажання адміністративної влади, особливо на перших порах, співпрацювати з виборними посадовцями як і настрої земців досягти швидких успіхів у соціально-господарській та побутовій сферах, а також вади законодавчої бази породжували чимало непорозумінь у взаємодії земств і державних органів, але вони не набрали гострого та затяжного характеру. Не в останню чергу через те, що багато конфліктних ситуацій розглядалося Сенатом, який, дотримуючись букви закону, ставав на бік земств, удосконалюючи положення 1864 р. Тож держава виконувала своєрідну роль арбітра, то захищала земства, а то охороняла промисловість і торгівлю від земських зазіхань у плані стягнення непомірних податків³². Тож за час 1870–1880 рр. влада спрямовувала земства на те, щоб вони зайняли свою господарську нішу й не займалися іншими проблемами та не виходили з вузьких місцевих рамок. І в плані становлення місцевої господарської інфраструктури земства досягли помітних успіхів, адже зростали їхні бюджети, та й уряд матеріально підтримував важливі земські заходи.

Наступ на земства розпочався 1879 р., коли губернатори здобули право впливати на кадрову політику земських управ, звільняючи земських службовців у разі підозри їх у неблагонадійності. Через негативну оцінку не лише земцями, а й широкою громадськістю чинність цього земського положення було призупинено. Однак поширення народницького радикалізму і нігілізму стали вагомими аргументами для пропозиції графа Д.А.Толстого, який, очоливши Міністерство внутрішніх справ, розпочав підготовку нового законодавчого акта, щоб обмежити самостійність земств, підозрюючи їх у поширенні революційних ідей. На відміну від земського положення 1864 р., нове земське положення 1890 р. базувалося на становості виборних груп і сприяло посиленню дворянства в управлінні земством, надаючи їм абсолютну перевагу. До складу губернських зібрань вводилися всі повітові предводителі дворянства, а в повітові зібрання — міські голови повітових міст. Тож положення 1890 р. досить кардинально змінювало виборний принцип через підвищення майнового цензу, відведенню більше місць дворянам і міщанам. Та найбільше вражало сучасників, що сільські виборчі з'їзди ліквідовувалися і відтепер гласні не вибиралися уповноваженими від сільських громад, а призначалися губернатором із числа кандидатів, вибраних волосними сходами. При цьому виборних прав позбавлялися такі соціальні категорії, як духовенство, церковний причт, селянські товариства, селяни, що володіли крім наділеної й приватною землею; особи, що мали купецькі свідоцтва, власники торгових і промислових закладів, а також євреї. У новому земському законодавстві втілювалась теорія державного

самоврядування німецьких учених XIX ст. Лоренцо Штейна і Рудольфа Гнейста, суть якої полягала в тому, що самоврядування розглядається як одна з форм організації місцевого державного управління. Зменшувалася кількість гласних, бо вважалося, що багатолюдність зібрань не сприяє спокійному з'ясуванню справ. Їхнє скорочення здійснювалося простим способом: від кожного повіту чисельність зменшувалася на одного.

Що ж до структури земських органів, то тут також суспільство отримало суттєву різницю порівняно з попереднім законодавством. Аби перетворити земства на більш податливі інституції, положення 1890 р. знищувало виборний принцип для управи. На посади голови і членів кандидатів без згоди земського зібрання схвалював губернатор. Якщо раніше Державна рада забороняла членам суду і місцевим чиновникам у разі обрання їх гласним поєднувати виборні й призначувані посади, то тепер членами управи ставали державні службовці. Навіть більше, головою земства могла бути особа з правами державної служби³³. Остання законодавча норма, яка давала право призначати приїжджих чиновників, активно використовувалась саме на приєднаних до Росії територіях. Посилення ролі адміністрації досягалося тим, що губернатору надавалося право призупиняти ухвали зібрань, а земства, в свою чергу, отримали більше можливостей на прийняття власних обов'язкових постанов. У такий досить складний спосіб налагоджувалася співпраця земств з державною бюрократією, що складається враження про спробу держави повернутися до адміністративної системи управління місцевим господарством. Унаслідок таких підходів змінилися й самі земства, почали користуватися більшою довірою влади, яка вже не могла обійтися без них у таких питаннях, як фінансування місцевого господарства, надання соціальних послуг. Однак, ідучи назустріч земствам, влада постійно відстежувала, щоб у земській діяльності не було політичного підтексту, і спрямовувала їхні зусилля на з'ясування таких питань, як піднесення культури сільського господарства, упорядкування торгівлі зерном тощо. Навіть більше, уряд усе частіше практикував фінансування окремих земських програм, і тому міністр внутрішніх справ Д.С.Сипягін і міністр фінансів С.Ю.Вітте 1900 р. підготували законопроект, яким обмежували право земств збільшувати податки на нерухому власність.

Окремо слід зупинитися на запровадженні земств у губерніях Правобережної України, де їх введення «запізнювалося» майже на 50 років. Питання це постало у Державній думі лише 1909 р., та й то внаслідок розгляду пропозиції правої частини депутатів, які намагалися скоротити чисельність поляків у парламенті. При його обговоренні перемогла пропозиція, що представництво в думі від західних губерній слід пов'язати з земськими виборами. Тож через рік на схвалення Думи було винесено проект про запровадження згідно з положенням 1890 р. земств у західних губерніях з кількома досить суттєвими поправками. Критерієм поділу виборців ставав не становий підхід, а етнічний, з наданням переваги

землевласникам російського походження. Обмеження поширювалися не лише на виборців, а й на земських посадовців та тих, кого земство наймало на службу³⁴. Досягалося це зменшенням вдвічі земельного цензу для того, щоб «підняти народ, обмежити розвиток у краї польського землеволодіння та створити клас російських поміщиків»³⁵.

На тлі світової практики місцевого самоврядування земська організація була досить специфічною інституцією, хоча би через те, що вона існувала в умовах відсутності багатьох демократичних свобод, паралельно з централізованою і бюрократичною системою³⁶. Запровадження земств та їхня діяльність стала важливим етапом у становленні правової традиції, набутті досвіду співіснування самоврядних і адміністративних інфраструктур. У кадровому формуванні перевагу було віддано все-таки становому, а не майновому принципу, який звужував соціальну базу реформи місцевого самоврядування. Контроль з боку держави, як і спрямування земської діяльності та постійне стримування ініціативи, не сприяли зростанню темпів соціально-економічному розвитку. Пошук конструктивних відносин явно затягувався, що врешті-решт спричинило до поширення як поміркованих, так і радикальних настроїв. Активність земства не створила достатніх передумов для створення громадянського суспільства в державі. Знищуючи земства, більшовики не стикнулися з серйозним опором цій акції³⁷.

Міська реформа 1870 р., як і земська, також спиралася на пруську систему із участю громадськості в управлінні, яка вважалася запорукою розвитку міського господарства. Її успішному проведенню сприяло досить широке громадське обговорення. 509 місцевих комісій збирали матеріал за складеною Міністерством внутрішніх справ програмою. Зацікавлені учасники пропонували ліквідувати адміністративну опіку шляхом залучення освічених громадян надати повну самостійність міському управлінню, незважаючи на конфесійну чи етнічну належність гласних. Дехто висловлював незгоду щодо обмеження функцій міського управління господарськими рамками й пропонував передати місту також адміністративну владу, увести виборність громадської поліції, щоб гарантувати особисті права громадян³⁸. Підготовлений на основі зв'язання основних положень з громадською думкою законопроект міської реформи після кількаразового обговорення у вищих ешелонах влади (Друге відділення Власної його величності канцелярії, Державної ради, особливої комісії Міністерства внутрішніх справ, Ради міністрів) був схвалений верховною владою й набув законодавчої чинності. Усестановість, майновий ценз замість станового поділу, розподіл розпорядчої і виконавчої влади та самоврядування міської громади у межах міського господарства і благоустрою — ось характерні ознаки міської реформи 1870 р. Якщо раніше у діяльності міських органів переважали державні потреби, як правило, військові³⁹, то відтепер на перший план висувалися муніципальні питання. Розпорядчі функції покладалися на представницький

орган — думу, вибори гласних до якої (від 30 до 70 осіб) проводилися раз на чотири роки⁴⁰. На її засіданні обиралась управа і міський голова, який очолював одночасно і виконавчий, і розпорядчий орган. У такому сумісництві уряд був зацікавлений, а щоб ця особа влаштувала владу, її на цю посаду схвалювали губернатори (у негубернських містах), у губернських — міністр внутрішніх справ, у столицях — імператор. Через запровадження майнового цензу участі у виборах — як активного, так і пасивного — позбавлялися найменші робітники, а також міська інтелігенція — інженери, лікарі, викладачі, чиновники, котрі не володіли нерухомою власністю. Завдяки цій реформі контроль державної адміністрації зводився до дотримання законності, а тому міські думи, займаючись муніципальним господарством — водопостачанням, освітленням, транспортом, озелененням, містобудівельними та санітарно-гігієнічними заходами, — змогли за короткий період своєї діяльності значно поліпшити міський благоустрій, порівняно з тим, який міста мали до 1870 р. Міська реформа з порозумінням сприймалася громадськістю, хоча та сподівалася від уряду все ж розширення фінансової самостійності гласних у питаннях самообкладання і використання коштів на господарські потреби міст. Як і зменшення нагляду, що його здійснював губернатор та губернське при ньому у міських справах присутствіє. До інших не менш суттєвих вад, якими наділив законопроект його автор, П.О.Валуєв, було запровадження міської реформи в повному обсязі лише на центральні російські губернії та ті території, рівень інтеграції яких у складі імперії був найвищим. Тож громадськість українського Лівобережжя і Південної України взяла активну участь в обговоренні і запровадженні міської реформи, використовуючи надійний важіль — вибори, через які гласними ставали освічені міські діячі.

До найменш інтегрованих було віднесено Правобережну Україну, серед міст якої лише на Київ було відразу поширено міське положення 1870 р. Соціоетнічний склад інших міст і містечок, що були центрами торгово-промислової діяльності, завдяки переважанню єврейського етносу, як і міське управління, різко відрізнялося від російських, а тому реформування тут почалося раніше. 1861 р. київський генерал-губернатор І.І.Васильчиков вирішив удосконалити управління містами. Для цього, на його переконання, слід було ліквідувати ратуші і магістрати і передати судові функції повітовим судам, а господарські — новоутвореним думам. Реформа вимагала коштів, і для економії державного бюджету пропонувалося виборним засідателям від християнської й єврейської купецьких, міщанських і ремісничих громад сплачувати громадське жалування у такому розмірі, як і засідателям від дворянської корпорації. Частина громад, переважно єврейських, не сприйняла цієї пропозиції, особливо активно була християнська громада м-ка Олики, яка взагалі не погодилася з ліквідацією власної ратуші⁴¹. Повірені від громад пропонували полегшити свою участь обранням заможних посадовців, які від-

мовляться від жалування. Інша хоча й погодилась, однак не брала участі у розкладці коштів. Оскільки влада не збиралася поступатися власним рішенням, громади зверталися до імператора, Сенату, Міністерства внутрішніх справ; у свою чергу засідателі, не отримуючи жалування, також скаржилися генерал-губернатору. Реформа явно затягувалася (від 1861-го до 1865 р.), і вихід зі становища було знайдено через посилення з боку держави контролю за діяльністю дум, мобілізацією поліції з погрозою утримати жалування в разі невчасного збору громадських коштів, укладенням відповідних інструкцій. Губернські правління все-таки дозволили обирати неоплачуваних засідателів за умови їхньої освіченості та загального ознайомлення із законодавчою базою. Натомість громада Олики за виявлену впертість була покарана тим, що в містечку не залишено ані повітового суду, ані думи — їх було переведено до Дубна⁴². Запровадження власне міського положення 1870 р. розпочалося на Правобережжі досить пізно, лише з кінця XIX ст., та й то з переважанням спрощеної форми громадського управління.

Судова реформа, як і реформи місцевого управління, стала можливою лише за підтримки імператора, який із розумінням поставився до ідей авторів законопроекту, і саме вона врешті-решт відділила судову владу від виконавчої, адміністративної і законодавчої. Серед лідерів судової реформи був С.І.Зарудний, виходець з давнього українського шляхетського роду, вихованець Харківського університету, який вивчав за кордоном судові установи та опублікував процесуальні кодекси Сардинії, П'ємонту й Угорщини, а також написав статті про англійську судову систему. Реформа стала можливою через зрілість самої громадськості, хоч і була відгуком російських правників на інтелектуальні досягнення західної юриспруденції. Найважливішим її джерелом став Ганноверський статут цивільного судочинства, запроваджений у кінці 1840-х років.

Суд був чи не єдиною сферою, в якій частина самодержавної влади передавалась професіоналам-юристам. Проголошувалася рівність усіх громадян перед законом, незважаючи на станове походження, запроваджувалася змагальність сторін, гласність і публічність судового процесу. Запорукою незалежності суду від виконавчої влади ставала незмінність суддів на посаді. Професіонали-судді обіймали посаду пожиттєво, що було вагомим захисним механізмом, бо гарантувало їм збереження посади при винесенні рішень, які не збігалися з думкою адміністрації. Поліція, що раніше підпорядковувалася губернаторам і генерал-губернаторам, усувалася від слідства. Тепер воно покладалося на особливих слідчих, які перебували у віданні суду і діяли під наглядом губернських прокурорів. Для виконання судових рішень вводилася інституція судових виконавчих приставів. Важливим компонентом судової реформи було запровадження інституції присяжних засідателів, унаслідок якої громадськості дозволено було брати участь у прийнятті

судових ухвал, що означало також і виховання її у повазі до законів і правосуддя. Виносячи вердикт про винність чи невинність підсудного, присяжні засідателі враховували передусім людський фактор. На відміну від призначуваних урядом судових чиновників присяжні засідателі назначалися самоврядними органами — земськими і міськими управами. Це був корпус із 36 присяжних засідателів, куди входили представники усіх станів. У кожному конкретному судовому засіданні брало участь 12 присяжних засідателів. Участь громадськості у засіданнях сприяла піднесенню авторитету суду серед населення, незважаючи на те, що його противники образливо називали таке представництво «судом вулиці». Запроваджувався також судовий захист підсудних через присяжних повірених (адвокатів). Ця категорія, на відміну від інших чиновників, змогла об'єднатися як професійна група і добитися найбільшої незалежності у своїй діяльності. Скасовувалася також практика формальних доказів і канцелярська таємниця, вводився обвинувальний процес.

Що ж до Правобережної України, то уряд знову обійшов її стороною, не враховуючи того, що тут судова традиція триваліший час була більш розвинутою, ніж у внутрішніх російських губерніях. Навіть, запроваджуючи тут нові судові установи 1880 р., він відмовлявся від виборності, й продовжував призначати суддів на посади. Тож у судовій політиці самодержавство не було послідовним, не раз порушувало демократичні принципи судових статутів 1864 р., унаслідок чого розкол між владою і освіченою громадськістю Правобережжя поглиблювався і набував незворотного характеру.

Крім названих, потребують нашої уваги принаймні три реформи: фінансова, військова і освітня. Фінансова через те, що було змінено систему оподаткування. Її, як інші, було розпочато із залучення громадськості до обговорення основних урядових пропозицій. Найактивнішу участь брали земства, які висловилися переважно за скасування подушного податку, що його сплачували непривілейовані стани суспільства (селяни і міщани) і підтримали уряд у запровадженні прибуткового податку, який мали сплачувати всі стани. Хоча ця пропозиція й не була відразу прийнята, бо вважалося, що дворянству, яке багато втратило, буде нелегко сплачувати державні податки. Проте, починаючи з 1886 р., на зміну подушному податку запроваджувався податок за майновою ознакою, який сплачували всі, і значного розміру він досягав у тих, хто одержував найбільші статки⁴³.

Військова реформа за своїми радикальними наслідками була подібною до фінансової. На зміну обов'язковій військовій службі, яку несли податні стани, запроваджувалась загальна військова повинність для всього чоловічого населення імперії, причому час перебування в армії зменшувався від 20 до 6 років. Унаслідок цього було зламано традиційно віковий принцип розподілу суспільства на привілейовану і непривілейовану частини. А реформи в галузі освіти значно наблизили можливості її

набуття різними соціальними категоріями населення. Новий цензурний статут 1865 р. дозволив громадськості через пресу і гласність контролювати адміністрацію.

За всієї непослідовності, половинчастості, незавершеності, територіальній обмеженості реформи відіграли позитивну роль, переформатовуючи українське суспільство на новий політичний і соціально-економічний лад, запроваджуючи елементи правової держави. Унаслідок скасування кріпосного права і станових привілеїв населення набувало основних особистих прав, а судова реформа забезпечувала законність як норму суспільної практики. Всестановим органам місцевого самоврядування держава передала значну частину своїх повноважень. Найбільший успіх під час їхнього запровадження уряд мав тоді, коли враховував громадську думку, спирався на запропоновані професіоналами програми, зважаючи кожний крок, проводив необхідну справі структуризацію органів влади та управління. Не менше значення мало й вивчення зарубіжного досвіду та адаптація західних моделей соціального розвитку до російських умов. Пробуксовували реформи через те, що ні імператор, ні уряд не мали чіткої програми реформування, змінювали її залежно від політичної кон'юнктури, але головне все ж полягало в тому, що не відбулося глибокої зміни політичної системи влади. Поза реформуванням залишалась національна політика, в якій нез'ясовані проблеми почали поступово накопичуватися. Український етнос через його зарахування до руського народу, на переконання влади, не потребував розвитку ані власної культури, ані мови. Її заборона, що двічі запроваджувалася Олександром II, уподібнювалася до міни повільної дії.

Вбивство народниками Олександра II виявилось фатальним для запровадження представницько-станового дорадчого органу при імператорові, і змусило Олександра III розглядати прояви революційного тероризму наслідком соціального реформування. Це значною мірою сприяло відмові від демократизму та лібералізму Великих реформ і як наслідок верховна влада почала активно посилювати державну адміністрацію за рахунок послаблення впливу громадського самоврядування. По всій вертикалі влади запроваджувалися нові установи, які наглядали, контролювали, а то й підміняли самоврядні інституції, і за допомогою яких імператор зміцнював позицію дворянства у політичному житті держави. Серед них найуразливішим було запровадження земських начальників 1889 р. — посади, в якій сходилися виконавча і судова з каральними можливостями влада, яку ті одержували над місцевими селянськими установами. Разом із тим для зміцнення самодержавства та його авторитету у суспільстві конструювали нові концепції історичного розвитку, серед яких теорія консервативного націоналізму виявилася найбільш живучою. Пошук панславістами шляхів реалізації власних проєктів був своєрідною реакцією на появу національного питання в багатоетнічній імперії. Згідно з цими ідеями саме монарх повинен спрямовувати сус-

пільну думку замість того, щоб іти на повіді ліберальної громадськості, й стати символом національного єднання. Між народом і царем має панувати «неограниченное взаимное доверие и тесная связь», — писав про новий курс державний секретар Є.А.Перетц⁴⁴. До того ж Олександр III, зміцнюючи владу, намагався звільнитися від інституційних перешкод і правових принципів епохи реформ, яку він сприймав як небажане вторгнення в монархічну систему, а Микола II пішов далі, вважаючи, що політична влада — це приватне володіння царської сім'ї⁴⁵.

В економічній галузі уряд відмовився від попередньої політики невтручання й почав активно підтримувати розвиток промисловості, здійснюючи індустріалізацію на державні дотації. Балансування бюджету проводилося за рахунок зростання акцизних зборів, іноземних інвестицій в економіку, а також за рахунок сільського господарства, що стало однією з причин масового голоду 1891 р.

6. Модернізація політичної влади на початку XX ст.

У наступні роки з'явилися нові проблеми, суть яких можна звести до такого нового політичного явища, як прагнення земства мати власне представництво при верховній владі. У суспільстві поглиблювались опозиційні настрої, захоплюючи найширші кола — земства, освічену громадськість, студентство, селянство і врешті робітників, які застрайкували спершу в Петербурзі, а згодом їх підтримали київські та харківські. Земські з'їзди набули важливого загальнополітичного значення, оскільки на них обговорювалася конституційна програма. Особливо авторитетними були ті з них, на яких йшлося про народну освіту та інші форми культурно-освітньої діяльності. Саме на них земства поставили питання про запровадження загальної обов'язкової освіти. Харківське і Катеринославське земства об'єднали свої зусилля для організації закупівлі сільськогосподарських машин і знарядь. Додався новий вид діяльності — організація юридичної допомоги населенню, яке через брак освіти потерпало від підпільних адвокатів. Найактивнішою в організації земської адвокатури була позиція Чернігівського земства. А Ялтинському повітовому земству навіть вдалося запровадити посаду юрисконсульта, який надавав допомогу не тільки земським діячам, а й місцевим жителям, причому безкоштовно⁴⁶.

Увеслом міністра внутрішніх справ Д.С.Сипягіна у квітні 1902 р. розпочалася нова хвиля селянських виступів. Микола II на зустрічі у Курську з волосними старшинами, у тому числі з Харківської і Полтавської губерній, пригрозив покаранням за прагнення незаконного розподілу землі. Він і раніше не сприймав конституційний рух земців, який широко підтримувала ліберальна опозиція з професійної інтелігенції, а тепер аби зупинити його, видав маніфест від 26 лютого 1903 р., обіцяючи звернути увагу на потреби сільського господарства та зміц-